

Fitxa per la Nules-pèdia / Museu de memòria oral

Títol	<i>Infàncies de Nules i Mascarell: veïnat nascut entre 1921 i 1937</i>
Entrevistades (15) i entrevistats (16) per data de naixement (i ordre d'aparició)	Juan Fuertes (historiador de la Vall); Pepe Ferrando , 'Pepe Mitger', 1921; Luis Verdú , 1924; Ramón Capella , 1924; Martín Pérez , 1927; Antonio Ràfels , 1927; Vicente Oliver , 1929; Carmen Canós , 1930; Fina Darás , 1930; Vicentica Martínez , 'la Cala', 1930; Josep Mezquita , 1931; Carmen Catalá , 1931 (amb Maria Teresa Catalá); Vicente Molés , 'el Rutllo', 1931; Sergio Salueña , 1932; Soledad Felip , 'Solita la Bordaora', 1933; Rosa Palmer , 1933 (grup de Mascarell); Concepción Peirats , 1934 (grup de Mascarell); Vicent Palau Bamboí , 1934; Teresa Llombart , 'Tere la Cota', 1934; Sol Giner , 1935; Rosa Catalá , 1935 (amb Maruja Tortes); Maria Rosa Alagarda , 1935; Pepe Gavara , 'Pepe Galí', 1935; Isabel Gavaldá , 1936; Amparo Ibáñez , 1937; Bautista Peirats , 1937 (grup de Mascarell i individual); Rosa Paula , 1943 (grup de Mascarell); Manolo Peirats , 1943 (grup de Mascarell); Maruja Tortes , 1947 (amb Rosa Catalá); Felipe Sánchez , 1953 (grup de Mascarell); Eduardo Molina , 1961 (grup de Mascarell).
Categories	Infància, guerra, postguerra, escola, treball, dona, home
Data de les entrevistes	2016-2022
Equips entrevistadors	Cyrille Larpenteur, Nelo Vilar i Laura Yustas
Edició, guió i subtítols	Laura Yustas
Enllaç	https://youtu.be/_BLR4KjYBpA
Extracte	https://youtu.be/Qu2fKHotpcM

Hui celebrem els drets de la infància amb una publicació dedicada als primers anys dels nostres majors. Ens sumem així al treball que els nostres companys d'Heterotopia CEAP estan fent a les escoles del poble. L'aportació de Nulespèdia és este recopilatori on reunim els testimonis de 15 dones i 15 homes entrevistats que han nascut entre 1921 i 1937 (o que acompanyen en l'entrevista a una altra persona nascuda en estos anys) i el d'un historiador de la Vall que ens parla un poc del context social. Els testimonis s'han organitzat per ordre de naixement (de la persona més major a la més jove) i al voltant de sis temes: context social, estudis, costums, treball infantil, guerra i postguerra.

Sinopsi:

La societat ha canviat molt en l'últim segle i amb ella la forma d'entendre la infància. A més a més, la guerra, la postguerra i la necessitat dels anys 40-50 van fer que les xiquetes i els xiquets nascuts al voltant dels anys 20-30 hagen tingut una vivència molt particular d'estos primers anys de vida. Res millor que escoltar-los explicant esta etapa amb les seues pròpies paraules. Gràcies a totes i tots els entrevistats per estos testimonis tan valuosos.

Estructura del vídeo:

- Context social
- Estudis
- Costums
- Treball infantil
- Guerra: bombardejos, evacuacions...
- Postguerra

Transcripció:

Context social

Juan Fuertes.- Els xiquets pràcticament hasta els anys 50 han sigut adults en miniatura.

Juan Fuertes.- I només poder, a penes en 11 o 12 anys, xiquet o xiqueta a treballar. Entonces no tenien infància.

Juan Fuertes.- La xiqueta tenia que ser dona prompte. Entonces -no sé si se vorà per la càmera- li fiquen hasta pits. La disfressen de dona major ja amb una nina per a què pareguera ja una dona i damunt li fiquen pits artificials. N'hi havia pressa en què els xiquets pues se feren adults.

-Adulta, fèrtil i treballadora.

Juan Fuertes.- Sí, sí, tota enjoià amb els seus collars i tal... una dona en miniatura.

*

Estudis

-Bueno, i vosté a escola sí que ha anat...

Pepe Ferrando, 'Mitger'.- Hombre, jo... a escola s'anava... aixina com ara van tota la vida... [risses]. No mos enganyem que és aixina! Entonces el que no aprofitava pa estudiar, que n'anaven poquets a estudis... a treballar! Al camp o a on fóra.

*

Luis Verdú.- El estudi pues... allí vaig alcomençar, de menut, pues en una escola nacional. I después, que tindria pues... 8 o 9 anys, ja tenia que anar a peu als flares. Un col·lege de flares que n'hi hava en Borriana. I tots els dies anàvem... a peu! entonces... I com érem xiquets a vegades pujàvem en la Panderola [risses], de estrangis! i fugíem [risses].

Luis Verdú.- Jo vaig seguir estudiant, acabant, digam, el curs, pues dos o tres mesos vaig tindre que anar a Borriana. Anava en bicicleta però per baix quadro, com era xicotet... i bicicletes n'hi haven poques. I vaig acabar el curs allà. Después va vindre la guerra. Al vindre la guerra els pares volien que jo estudiara i tenia que anar a Castelló a estudiar el batxiller. Què va passar? Van alcomençar a caure bombes i allò es va tallar.

*

Ramón Capella.- I després jo anava al col·legi de les mongetes i allí vaig fer amiatat en les mongetes i tot.

-Allí és a on ara està el CEAM...

Ramón Capella.- Eso és. Era allí a on estava. I després ahí darrere, tocant a la carretera, també hi havia un col·legi i ahí també he estat jo. I al col·legi que estava prop del calvari... El Cervantes! Allí és a on vaig anar jo fijo, que abans anava a un mestre que li dien Don Conrado Miguel Carreras. I a un atre mestre que li deien Don José, que era el... 'el gallego'! El mestre gallego, que jo no em recorde ara de l'apellido d'ell.

-Aquella escola s'acabaria de fer, no? Seria molt recent.

Ramón Capella.- Pues el Cervantes sí, era nou allò. Però mosatros anàvem allí... i bé.

Ramón Capella.- L'any 36, quan va vindre la guerra, el mestre me va dir: "ara en juny t'examines d'ingrés i en setembre te matricules pa primer any [de batxillerat]. I vaig anar a Castelló i me vaig examinar i me vaig matricular. Però als pocs dies va vindre la guerra i ja no, ja se va acabar els estudis [5 min.].

*

-Entonces vosté va conèixer la guerra ací en Nules i tota la pesca

Martín Pérez.- Sí, jo amb 7 anys vaig prendre la comunió ací en Nules. Después ja va vindre la guerra, ja no vaig poder estudiar molt perquè no d'això... Vaig fer... Hasta els 8 anys vaig estar en la escola, después ja va vindre lo d'això. Als 9 anys ja estava la guerra i después no vaig poder estudiar molt tampoc, vaig estudiar les quatre regles justetes pa poder-me defendre i ja no he estudiant res més.

*

-Anirien a escola...

Antonio Ràfels.- A escola... A escola he anat hasta els 14 anys. Des dels 3 anys vaig escomençar en una casa, ací al carrer Sant Miquel, que entonces no n'hi havien escoles.

-Sí, eren cases particulars.

Antonio Ràfels.- Un mestre que li dien Furiel, que fea repassos en sa casa i allí anava jo a estudiar. Hasta que ja van escomençar a fer alguna escola, com la de Cervantes, la de Lope de Vega... i entonces ja vam escomençar a... sí.

*

-Vosté mos dia que a escola poc... A escola?

Vicent Oliver.- A escola? Amb les bombes. Al repàs molt poquet! Molt poquet, a escola poc. A escola molt poquet he anat. Bueno, l'he aprofitat, eh, l'he aprofitat.

*

Carmen Villalonga (filla).- Quan tu estaves en Burriana...

Carmen Canós.- Sí, jo estava a ca la tia Gracieta.

Carmen Villalonga (filla).- A ca la tia Gracieta. Anaves a escola i tot, que cada dia me vas dir que te llavava ta mare el vestit. No era entonces quan anaves a escola?

Carmen Canós.- Sí, claro!

-Això ja después de guerra ja?

Carmen Villalonga (filla).- No, durant... No vas anar en Burriana a la escola?

Carmen Canós.- Jo quan vam anar en Burriana, la edat que tenia... jo de seguideta mos vam anar a les monges. Que n'hi havien mongetes que no anaven vestides, feen classes en una casa particular... però jo totes les dies, totes les dies, no faltava. I vestien dos o tres...

Carmen Villalonga (filla).- Bueno, anava a escola, ja és dir, en guerra en Burriana anaven a escola.

Carmen Canós.- Vaig tindre dos o tres prèmits allí. I quan mo'n vam vindre a casa...

Carmen Villalonga (filla).- Allí a Mascarell.

Carmen Canós.- Quan mo'n vam vindre a casa estàvem en Mascarell.

Carmen Villalonga (filla).- Quan van vindre a casa estava tot de misèria dels moros...

Carmen Canós.- En Mascarell pues només van poder mos van posar una escola. En una casa gran vella. Però en un costat estaven les xiquetes i a l'atre xiquets. Jo anava a la escola.

Carmen Canós.- Però... jo conforme te dic he tingut molta... d'això. He anat. I en tot això jo tenia ja 12 o 13 anys, ja era... Als 15 anys me pareix que era, jo encà anava a escola. I ací en Nules van fer... en una entaulada gran. Tots els d'això de Nules ja, el retor d'ací, el retor d'allà... de tot. I jo entonces... va anar... i jo tenia molta il·lusió, però era amb llibres, amb llibres que jo tenia, però no, allí no. Allí mos van donar un llibre i ixé llibre jo no l'havia llegit. Però vaig tindre molta curiositat... Me'n recorde jo perquè entonces... perquè vaig ser molt serena i li vaig donar sempre molta il·lusió a la

paraula. I me'l vaig endur! Me van donar dos prèmits! Que quan me'n vaig vindre de Mascarell a Nules "daba la pallissa" que diem... encà els tenia, uns quadros aixina més bonicos!

*

Fina Darás.- Jo he segut una xiqueta antes de la guerra, en la guerra, en la postguerra... i me pense que no he segut mai xiqueta.

Fina Darás.- Va vindre la guerra, que va haver una temporà que jo era de les primeres d'escola i vaig quedar de les últimes. Per la por que tenia de tot, la por de sentir els bombardeos i tot això, i amagar-mos pel camp, en el refúgio que estava ací, i tot això... vaig perdre tot lo que sabia.

Fina Darás.- Els meus pares no volien perquè... moltes de la meua edat van anar molt poquet a escola después.

-Sí sí sí sí. Molt poquet.

Fina Darás.- I después això, mon pare la contabilitat, que és molt d'això, àlgebra financera, de tot vaig tocar.

Fina Darás.- Perquè jo después... he anat a repasso, mon pare "a repasso". He anat a la música, amb Pedro Tel que era el mestre de música d'ací. He anat a comptabilitat, me varen preparar pa banca! Vaig estudiar àlgebra financiera **[10 min.]**.

*

-Clar, a vosté el va agarrar amb 5 anyets.

Josep Mezquita.- Sí.

-Entonces estudis... la escola la xafaria poquet.

Josep Mezquita.- No, no. No, però varem... als 8 anys vaig pendre la comunió ací a Nules i des d'entonces ja vaig escomençar a anar a escola... Però no estaven els estudis com ara: sumar, restar, multiplicar i dividir i ja s'ha acabat.

Xaro Mezquita (filla).- Però encà te'n recordes.

Josep Mezquita.- Home!

-Ho ha gastat.

Josep Mezquita.- Sí.

*

Carmen Catalá.- Ah! A on està la Música, que al costat està la casa dels retors. Ahí n'hi haven dos aules, dalt pa'ls majors, doña Carmen Bayo i doña Rosita. I después Regiones Devastadas va fer el grupo Lope de Vega i Carmen se'n va anar a Lope de Vega i va estrenar el grupo.

-Però vosté diu que la seua idea no era estudiar, en principi.

Carmen Catalá.- L'altre dia li ho vaig dir a la meua germana, esta que se n'ha anat. «Ai, tu com has estudiat... —Dic: mira, vaig a dir-te una cosa que no l'he dita mai: jo no he dit a ningú que volia estudiar». Van vindre les mestres a parlar amb mon pare i va i me compren els llibres i me pose a estudiar. I tots els que podien ajudar-me m'ajudaven i venien hasta a ma casa a donar-me classe. I claro, com sempre estava estudiant, i estes [les germanes] eren xicotetes, pues ma mare no volia que estudiara.

-Perquè, bueno, quan vostè va començar a estudiar, estudiants de Nules...

Carmen Catalá.- No, només estava jo! I els dos que estudiaven, un desastre!

*

-Vosté ha anat a escola al Lope, pot ser?

Vicente Molés, 'el Rutllo'.- Al Lope no, he anat allà dalt a... n'hi havia un que...

-Al Cervantes.

Vicente Molés.- Al Cervantes. Van dir "d'ací pac allà..." i jo me'n vaig anar ahí que venia més propet, d'ahí del carrer Àngels que díem.

*

Soledad Felip, 'Solita la Bordaora'.- A escola vaig anar... jo no me'n recorde, la fetxa de què vaig començar no ho sé, però vaig anar a escola i tinc diplomes de primer prèmit de [risses]... ella sap que és veritat. Ella me'ls ha penjat, ella me'ls ha enmarcat... però ja fa anys; me'ls ha enmarcat i me'ls ha ficat penjats a la paret, i ahí tinc els dos diplomes de primer prèmit. En la u me van donar Don Quijote de la Mancha, el llibre i el prèmit. El atre no me'n recorde quin me van donar. No me'n recorde, l'atre. Però dos primers prèmits, perquè... lleig està que ho diga, però jo era la primera d'escola. No, no: de veritat, de veritat.

-I a on anava a escola, vostè?

Solita 'la Bordaora'.- Jo primer vaig anar, de primer hora, al Cervantes. Allí vaig anar una tira de temps al Cervantes. I en después vaig acabar en... Lope de Vega, això, que no m'eixia. Els prèmits en tinc u el tinc del Lope de Vega, l'atre és del Cervantes. Al Cervantes ja vaig guanyar el primer prèmit i era una xiqueta, i después en el... ahí tamé. A les dos escoles he anat.

Marisol González Felip (filla).- I en Burriana ha anat a les monges.

Solita 'la Bordaora'.- Ah, bueno! A les monges, en Burriana a les monges, sí. En Borriana mentres estàvem allí a les monges vaig anar. Ai, allí estava tot el temps, i quan vam vindre, ací. Allà primer i después ací. I vaig acabar ací.

-Això después de guerra, clar.

Solita 'la Bordaora'.- Después de guerra. I ahí és quan ja me'n vaig anar a bordar i hala, a bordar. A bordar s'ha dit, claro. Però... Entonces és que no era com ara que tenen que acabar hasta els 16 anys per lo menos, és obligat. O fer lo que siga... Entonces no, entonces quan u d'això [ho necessitava] pues se n'anava i no passava res. Anaven a treballar, perquè és que se necessitava tot.

*

[Grup de veïnes i veïns de Mascarell]

Bautista Peirats.- Estudis mosatros... poc.

Rosa Palmer.- La primària i prou.

Concepción Peirats.- Jo vaig hasta el Graduat, les tres germanes ho vam fer. Ma mare va... **[15 min.]**

Bautista Peirats.- Per necessitat mosatros no hem pogut...

-Sí, ja m'ho pense.

Concepción Peirats.- Sí, però el vàrem fer.

Bautista Peirats.- Lo que és llegir, escriure i avant.

Rosa Paula.- Jo tinc el diploma d'escola. I ara ja no sé fer una "o" amb un canut.

Concepción Peirats.- I ara, tan xiconino que és este poble, n'hi ha molta gent amb carrera.

*

-I des d'allí a quina escola anaven?

Vicent Bamboí.- Anàvem a Cervantes. Pues que no n'hi havia atra. Después de guerra en Nules estava el Grupo Cervantes.

-Clar, el Lope de Vega va ser ja a meitat dels quaranta.

Vicent Bamboí.- En el 42 se va inaugurar oficialment, però me pareix que va ser en el curs del 43, és a dir, 42-43. El Lope de Vega va ser el segon, allí nosaltres dèiem "les escoles noves". O siga que després de pàrvuls ja pràcticament la gent anava a ajudar a la família. Quan tenien entre 9 i 11 anys deixaven l'escola i a ajudar a la família. Les xiques a les labors de l'hogar i els xics pues, en fin, lo que podien fer: recaos i... I después mos ajudàvem en els "repassos", que dèiem. Deu o dotze anys després ja se va crear l'Acadèmia Almi i ja la gent va escomençar a cursar estudis. Estudis menors perquè, en fi, no era més que una acadèmia. Allí se feia batxiller i después ja passaven a la universitat. En la meua quinta no hi ha ningun universitari.

-És que era una quinta molt difícil.

*

-Vosté haurà anat a escola...

Teresa Llombart, 'Tere la Cota'.- No, fill.

-Ostras.

Tere 'la Cota'.- No he anat a escola per desgràcia. Ni a escola ni a escolo. Sé llegir, sé escriure, he sabut fer números... Jo m'he apanyat tot. Ara, tot lo que sé m'ho ha ensenyat ma mare. Ma mare era molt sabuda [risses]. Però jo res. Jo això d'anar a escola... si vivíem ací en la Mar què havia d'anar a escola?

-Entonces vivien tot l'any ací.

Tere 'la Cota'.- Tot l'any. Jo he viscut... Quan mo'n vàrem anar al poble tenia jo lo menos 12 anys o 13. Vam viure una tira d'anys. Hivern i estiu. I no n'hi havia cap caseta aixina com ara n'hi han que se queda gent, entonces no n'hi havia ningú, estàem mosatros assoles. Però... això.

*

-Bueno, tú aparte de ser hija de Enrique Giner, eres licenciada en Bellas Artes, eres artista...

Sol Giner.- Sí, desde chiquitita. Desde chiquitita.

-¿Nos puedes contar un poquito? Has restaurado durante muchos años, o sea eres una persona muy apegada, muy cercana al arte desde siempre.

Sol Giner.- Mira, yo tengo un callito aquí, a los cuatro añitos ya lo tenía porque siempre estaba dibujando. Siempre. A los dos años, a los tres, a los cuatro años.

*

Rosa Catalá.- Què més voleu? Jo he juat a moltes coses. Estudiar no m'agradava [risses]. A estudiar la meua germana, jo no.

*

Pepe Gavara, 'Pepe Galí'.- Jo vaig anar al col·lege de Cervantes; al Cervantes, allà dalt. No, primerament a lo que és el bar de la Música i està ara lo de la música, el saló que ensaya la música, allí era col·lege, i allí vaig anar jo al col·lege amb les meues germanes i en fi... I después me vaig fer jo... Allò era més de pàrvuls i tot ja, i de mestre ahí estava doña Celeste i don Camilo que eren els dos matrimoni.

*

Isabel Gavaldá.- No sé, però n'hi ha que... en aquella època estudiaven sobretot poques xiques. M'auela era mestra doña Pasquala Alauterio Mondragón.

-S'auela era mestra!

Isabel Gavaldá.- M'auela era mestra i tots els... mon pare estava en Telégrafos, l'atre en el d'això... dos mestres... de la saga de mestres. Però en aquella època ma mare tenia la il·lusió de que jo fóra modista, i qui li llevava la il·lusió a sa mare? En aquella època era obeir. I això va ser. Después quan vaig escomençar el corte vaig vore que ahí se podia crear... Tinc una cosa escrita que diu així: "cuando mi madre dijo que quería que fuera modista fruncí el entrecejo". No era lo que m'agradava, però después vaig vore que al fer patrons i els modelos podien ser d'una forma infinita, podies crear i ahí me vaig fer un poc més i vaig ser això **[20 min.]**. Però estudis no ne tinc, és que he sigut una lectora empedernida i que m'agrà tot açò.

Isabel Gavaldá.- M'haguera agradat molt estudiar, perquè además érem gent que l'auela era mestra, moltes cosines... les filles de mon tio Joaquín que era mestre ell va voler que estudiaren, però les atres ningunes. Perquè entonces no estudiaven les xiques en Nules, algun xic i pocs tamé. Ací en Nules eren llauraors. I a mi pues m'agradava tot això però... "ai, jo tinc la il·lusió" ... I a vore qui li llevava eixa il·lusió a ma mare. Entonces les mares eren les que marcaven les pautes, claro.

*

Bautista Peirats.- I després anàvem a escola... però jo, els majors... el meu germà és major que jo, tinc un germà que és major que jo, els majors vam patir més perquè teníem que criar i cuidar als atres. Saps? Jo m'encarregava de cuidar tots els xiquets més menuts que anaven darrere de mi. I prompte prompte mos ha tocat anar a treballar. Hem anat a escola, però hem adeprés lo preciset, no podíem.

*

Costums

Luis Verdú.- Ara, de xicotet sí que me'n recorde anant a l'estació, passàvem la sèquia i n'hi havien uns almacens a la dreta i ahí feien cine mut. I entonces sí que me'n recorde que amb els meus cosins anàvem a vore el cine mut. I entonces pues amb tres perretes entràvem a vore pel·lícules de l'Oeste. Tres perres. Què passava, quan se moria un difunt, entonces anaven els capellans i portaven... segons les perres que tenia la casa, pagava: sis ciris, deu ciris, dotze ciris i donaen... pues deu cèntims, un quinzet... donaven això. I la tia nostra, germana de ma mare, era la que vestia als difunts i preparava els enterros i què passava, dia: "hui donen un quinzet". Hale, a portar el ciri. I ja teníem pa anar al cine.

*

Vicentica Martínez, 'la Cala'.- I la gent menuda [risses] venia un carret que venia mantecaos i arribàvem allí, mos arribàvem als carrets "escolta, un fúmol de quatre galletes". Que el de quatre galletes valia una pesseta. Una pesseta. I com les mares al millor mos havien donat un quinzet i en aquell entonces un quinzet era a muntó de diners, pues mos assentàvem al brancal i hala, allí parlant i xarrant amb xics que mos s'arribaven. T'abellia i tot això i hala, a menjar-mos el mantecao. "Xiques, pues ara vénen festes, al diumenge que ve no ha de ser ací al brancal, que mos donen diners les mares i mo n'anirem a sentar-mos al Casino pa més lujo [risses]. Però això la juventut d'entonces no podíem fer-ho, d'anar tots els diumenges a sentar-mos a tauleta.

*

-I la primera nina que van tindre? En algun moment les arribaria alguna nina o no?

Rosa Catalá.- Sí, la mateixa de tots els anys! [risses].

Maruja Tortes.- Però els canviaen el vestit.

Rosa Catalá.- Anava passant, la canviaen de bata! A lo millor n'hauran comprat tres, però som quatre xiquetes. No sé quantes nines ha comprat ma mare. Sé que a la més bona tot els anys la canviava de trage pa la menudeta que no ho sabia encara. Sempre estrenava nina! Ma mare que era molt treballaora i molt apanyà.

-I ho feia ella, pobra.

Rosa Catalá.- Ella! De nit quan mos gitàem ho feia, li feia un poc d'això i ja te dic que li feia una capeta de llana i damunt de tot com és en enero pues li va posar capeta al nino i tot! Ma mare molt apanyà [25 min.].

Treball infantil

Pepe Mitger.- Mosatros teníem algo de terra però a part el nostre ofici érem maquinistes de motor.

-Ah, amigo!

Pepe Mitger.- Traure aigua.

-No regadors, maquinistes.

Pepe Mitger.- Maquinistes, sí. Mosatros estàvem... jo estava... que ha desaparegut hasta el motor, en la Rambleta que tot són fàbriques.

*

Luis Verdú.- N'hi havia un taller de maquinària ahí a on estava Citroën, això era un taller de maquinària. I jo, pues me va entrar afició a això i allí vaig estar, que si esto, que si lo otro, i allí em vaig quedar. Ja això en guerra. Ahí van anar i tot el taller i maquinària el van traslladar a Albacete. I claro, jo entones tenia 15 anys, era jovenet. I em vaig tindre que quedar en casa.

*

-I después de guerra va tornar.

Ramón Capella.- Després de guerra, un cosí meu que era fuster me va dir, perquè no teníem ni podíem...; diu: "jo sóc fuster, jo t'ensenyaré a ser fuster". Jo vaig dependre antes a escriure a màquina ja, o siga, ja siguent xiquet. I entones quan va passar tot això un senyor que era conegut nostre, que vivia prop de casa, me va dir a mi, diu: "tu vols treballar en una oficina?". I jo dic: "bueno, pues sí". I diu: "pues nada, treballaràs en Regions Devastades". I em va dur a Regions Devastades, me va presentar al ingeniero que era Don Antonio Cañete i li va dir que jo sabia escriure a màquina. I diu: "bueno, pues aquí le pondremos como peón". Me varen ficar com a peó i als dos mesos, com ell va vore com escrivia a màquina i estava en l'oficina, pues als dos mesos me va vindre el nomenament d'auxiliar administratiu del Ministeri, de la Governació. Que encara cobre 9 € [de la pensió de jubilació] dels 3 anys que vaig estar en Regions devastades, en les oficines de Regions devastades, que estaven arreglant tot, tot el poble.

*

Martín Pérez.- Después pues com va vindre la guerra pues vam tindre que treballar, als 12 anys ja estava jo treballant al camp. Perquè mos obligava, no teníem ningun recurs perquè estava tot molt malament, acabat la guerra... tot això.

Martín Pérez.- I quan ja estava a punt de tocar el clarinet en la banda, pues mon pare me va dir "no, no, tu un acordeón que ací necessitem que guanyes dinés!" [risses] I jo ho vaig agarrar amb molta il·lusió i vaig escomeçar a tocar el acordeón i això i vaig dependre, en comptes de dependre el clarinet pues vaig dependre l'acordeón. I ja me vaig dedicar a fer algun ballet, a fer d'això, i me buscaven pa fer... pa quan era la festa dels Quintos o quan hi havien... què te diré: festes, d'això. Después ja me dedicava a anar a les bodes, que claro, entones no n'hi havia com ara n'hi ha pues els pianets estos i els cantants i tal. Pues me tocava anar a mi: me pujaven allí en una taula, posaven dos taules... jo me posava allí tocant l'acordeón a amenissar. Ells tots menjant i jo allí tocant. Jo tocant l'acordeón. Vale, pues ja està.

*

-Però els anys de guerra se va parar l'escola, no?

Antonio Ràfels.- Sí. Després jo en Vilanova de Castelló tampoc vaig anar a escola. L'únic que feia era que en hi havia un riu que passava per el Molí Cremat a on estàem, que el encarregat d'allí me va donar faena a mi, faena, pa limpijar si s'aparaen coses a l'aigua perquè no impedira d'això. I jo limpijar això i anava minjant. Després a Vilanova de Castelló...

-Vosté era un xiquet, en temps de Guerra vosté tenia...

Antonio Ràfels.- 9 o 10 anys.

-11 anys com a molt.

Antonio Ràfels.- Després a Vilanova de Castelló hi havia una pesta de caragoles... caragoles... No caragols, no: caragoles [30 min.].

-Caragoles xicotetes, sí.

Antonio Ràfels.- I mos vàem dedicar a limpijar el terme, espolsant-les i fent... i les dúiem a vendre a València. I les veníem, sí, les veníem. I després s'acaben les caragoles, que ja estava el terme limpio, i mos dediquem a comprar faves en Vilanova de Castelló i vendre-les a València. I aixina anàvem...

*

-I vosté ha treballat, mos dia, de tot.

Vicent Oliver.- Oh! Jo he fet de tot, menos robar i matar he fet de tot. Uh! Mare si he fet de tot: colillero, lladre de pernil... eh. I jo què sé lo que he fet en esta vida per a menjar. I robar un pernil en la guerra. No n'havia menjat mai, jo. Vaig aprofitar el bombardeo, en Museros. I l'alcalde era el jefe del Consell. Estàem en casa d'ell.

Sentíem l'olor però no mo'n donava mai, i jo, me cague en la punyeta, jo tinc que menjar pernil d'este. I en un bombardeo van fugir tots i jo per dalt, el tire per darrere per a on pujaen la herba i el vaig amagar, i ple de formigues mos lo vam menjar. I colillero en la guerra, en València, a plegar colilles. Mon pare no sabíem a on estava.

L'auelo no sabia... La quinta del sac!

Vicent Oliver.- I a plegar colilles en València. En les cases de les dones, de les xiques. Anava jo allí i fea: "Tenen que fer cola en algun puesto? Jo la faré. Però les colilles les arregaré jo". Era un xavalet. "Mañana cola en el alpargater, mañana al aceite, a tal sitio", i jo... Però les colilles les plegava jo. I vea coses que no ho havia d'haver vist, però vaig dependre. La vida bohèmia la vaig dependre jo...

-A tot açò vostè tenia 8 o 9 anys, lo que mos està contant. Quan estava en València, dic...

Vicent Oliver.- Sí, en València sí. Em va pillar la guerra de 7 anys...

Vicent Oliver.- Jo he fet de tot, lo que he dit, menos robar i matar he fet de tot. Robar el pernil [risses]. Me vaig confessar, el capellà diu "açò no és pecat", pa menjar, no vaig enganyar.

-Entonces bueno, vosté supose que después molt jovenet començaria a treballar, no?

Vicent Oliver.- Uj, tota la vida treballant.

-Molt jovenet a més, segurament.

Vicent Oliver.- Per 2 pessetes llogat a la terra. Per 2 pessetes después de guerra!

-Mare meua.

*

Fina Darás.- Ma mare no, ma mare ama de casa. De xicoteta havia treballat tamé en l'almacén, però molt poc de temps perquè tenia tres germans i la única xica era ella, i m'auela estava acostumbrà a tindre crià en casa. Aixina és que naix Josefina i... s'acaba tot.

*

Vicente Molés, 'el Rutllo'.- Anava jo i alguns més al vagó aquell que anava carregat d'això, les baletes ixes, els trossets de baleta que se quedaven que això estava senceret, això ho plegàvem i ho dúiem a un puesto que mos compraven i mos donaven dinés.

-Clar, el metal valia dinés.

Vicente 'el Rutllo'.- Era metal. Sí. I tots pues buscant-les i mos desesperàvem buscant, buscant les bales.

-Ai, i a explotar projectils tamé anaven xiquets a vegades. Vosté això no...?

Vicente 'el Rutllo'.- No, a explotar projectils no.

Javier Molés (fill del Rutllo).- Ell diu que... la fam i la necessitat, entonces antes d'anar a escola, se va fer un carret amb rodetets i tots els matins era una fila de cavalls enganxats cara la faena i ell eixia amb un carret amb una paleta a arreplegar les femaes.

-A arreplegar femaes.

Vicente 'el Rutllo'.- Pa l'hort, pa tirar-les a l'hort.

Javier Molés (fill).- Se feien un femeret i después li donaven una pesseta o dos i tenia per a comprar-se boletes.

-A muntó xiquets anaven a arreplegar femaes es veu.

Javier Molés (fill).- La necessitat. I a fer brossa pa dos borregos que tenien allí en casa.

Vicente 'el Rutllo'.- Això va ser lo millor. Tenia dos borregos, ahí darrere de casa que entonces era hort i van i me pillen els guàrdies i me diuen "si vols dur els borregos ací t'has d'agarrar una canya i si s'arrimen a menjar al taronger els pegues una canyaeta. - Ah, pues sí, canyes ne tinc la gana en casa". I allí quan vaig criar els borregos els vaig vendre i vaig i me compren una bicicleta, una BH.

-Amigo!

Vicente 'el Rutllo'.- Una BH, una BH. I va i me se l'apròpia mon pare: "la bicicleta és meua! -La bicicleta és meua que tu no la necessites pa res!" I me van comprar una Orbea pa mi de segon mà [35 min.]. Hala, vam quedar els dos amb bicicleta.

-Hombre, els xiquets no paraven entonces, ajudar en lo que fóra, imagine a casa.

Vicente 'el Rutllo'.- Claro.

Vicente Molés, 'el Rutllo'.- Anava al mercat, hi havia una tia que venia coses al mercat; quan acabava del mercat li ajudava a arregar les coses i me donava un xavo. Ma tia Botixerva.

*

Solita 'la Bordaora'.- I als 11 anys o als 12 me va... perquè entonces ahí no era com ara. Ahí si volies acabar... s'acabava l'escola i la gent se n'anava a l'almacén o se n'anava a on fóra. I jo vaig anar a bordar, a dependre a bordar a màquina perquè els meus tios no van voler que anara a l'almacén. Als 12 anys no van voler. I entonces una tia meua que li dien Josefina ensenyava a bordar, i jo vaig anar a dependre a bordar allí.

-Als 11 anys.

Solita 'la Bordaora'.- Als 11. I vaig dependre però la mà que vaig traure pa bordar... [risses]

-Això mos lo han dit tamé.

Solita 'la Bordaora'.- Tamé? [risses] La mà que vaig traure... Ui, si he fet aixovars de Nules! Que entonces tot era bordat, no com ara que ara es compra tot. Entonces era la tela i se bordava o llençols o manteleries o lo que fóra. I jo he bordat 40 anys. 40 anys de la meua vida! Primer a ca ma tia i després ja me vaig ficar a ma casa, bueno, a ca ma mare, pel meu còmpter ja, i venien xiques a dependre. Teníem la màquina allí, era el garaig, tot ple de màquines i en estiu mo n'eixíem a la fresca [risses].

Sí, sí, a mosatros mos han contat de xiquetes de 7 anys, 7 anys!, i se n'anaven a l'almacén... "tiraoretas", hala, a tirar tarongetes...

Solita 'la Bordaora'.- Sí, sí, sí. Les dones encaixant i les xiquetes tirant la taronja. Pues ahí és a on jo dic que els meus tios no han volgut mai en la vida que jo anara a l'almacén. I entonces vaig anar a bordar. No he anat a l'almacén mai, veus? Va ser perquè ells no van voler que anara. Se veu que ells tenien ixa cosa: "Com no té pare, mosatros si...", saps? Ixa cosa de dir: "Fem de pares, pues volem que...". No, no, mai, mai; jo no he anat mai a l'almacén. Em vaig ficar en una tia i després ja me'n vaig anar a casa i ja vaig continuar. És que entonces no hi havia problema pa eixir-se'n d'escola, hui sí que està d'un atra manera, hui no se pot. Però entonces la que volia pues... Anaven a l'almacén xiquetes, lo que tu dius, a tirar la taronja pa que elles encaixaren.

*

[Grup de veïnes i veïns de Mascarell]

-A escola anirien poc.

Bautista Peirats.- Molt poquet.

-Antigament.

Bautista Peirats.- Jo tenia aquell i l'atre que tenia que cuidar-los als dos. I mon pare treballava pa una casa, que se n'anava allà a les 7 i mitja del matí. Antes mos despertava perquè teníem animals: "mone i m'ajudareu a fer un feixet de brossa pals animals". I mos alçàvem i després a escola.

Rosa Paula.- Al recreo saps que feia jo en l'escola? En vez de jugar a l'escola, picar un porró d'arròs, pa fer ma mare el dinar. Sí, sí.

-Claro, l'arròs se feia ací.

Rosa Paula.- Claro, a picar el porró d'arròs pa ma mare poder fer el dinar.

Bautista Peirats.- Amb un ferro, un porró... eren de madera i de test.

Concepción Peirats.- De test.

Bautista Peirats.- Picant, fent-lo blanc.

-Clar, llevant-li la corfeta...

Rosa Paula.- Sí, era un d'això de obra i ahí, pim pom.

Rosa Palmer.- I el molinets tamé pa moldre el blat pa fer el pa.

Rosa Paula.- Encà està el molinet en ma casa.

Bautista Peirats.- Al millor era quasi hora de dinar i encà no havíem picat l'arròs. "No has picat l'arròs pal dinar!" [risses]

Concepción Peirats.- Fent "xec, xec".

*

Felipe Sánchez.- Explica-ho, explica-ho.

Manolo Peirats.- Antes feien arròs i entonces els pardalets anaven molt a picar el arròs. I al millor te llogaven pa fer ruido pa que els pardalets s'espantaren.

Concepción Peirats.- I a tirar coets! Sí, els tiraven, dels gordos.

Manolo Peirats.- I això tiràvem un volaor, un coet a l'aire... pom! pa que se n'anaren.

Rosa Palmer.- La meua Maria i jo anàvem tots els dies als camps de l'arròs a espantar els pardalets, tots els dies anaven i si nos anava jo.

Concepción Peirats.- Sí.

*

Vicent Bamboí.- Aunque jo la meua vida va ser molt peculiar. Jo vaig entrar en el Jutjat als 7 anys.

-Als 7 anys?! A vore a vore... què barbaritat.

Vicent Bamboí.- 7 anys perquè... jo anava a escola, compaginava l'escola amb el Jutjat. De matí anava a portar el correu, era xiquet, en una borsa que pesava més que jo [risses], i allí pues me desplaçava de correus al Jutjat, que estava en la carretera, ho recorde **[40 min.]**. I sí, vaig entrar amb eixa edat. Prova d'això és que quan jo vaig prendre la Comunió els jefes d'allí: el juez, el secretari, el forense...; en fi, tota la cúria -

en part- varen vindre a la meua Comunió [risses]. Imagineu si seria menut, jo tindria 7 o 8 anys, i ja dic que ho compaginava entre l'escola i el Jutjat, perquè hi havia un xic, oficial, que estava invàlid i aquell xic necessitava d'un apoyo que féra la funció de lazarrillo. Jo de matí me n'anava a la casa del xic este, que era oficial, i el portava de la mà, o ell s'apoyava d'alguna forma, se sentia una miqueta més protegit, i des d'allí recorriem els 350 o 400 metres que hi havia des de sa casa al Jutjat. I jo pues, una vegada el deixava en el Jutjat, si necessitava ell alguna medicació o algun gotet d'aigua jo li'l pujava. I aixina van ser els meus començaments.

Vicent Bamboí.- Jo una vegada portava el correu pues me n'anava a escola. Després de l'eixida d'escola tornava a anar al Jutjat i tornava a portar a este senyor a casa. Després sent majoret vaig eixir d'escola, ja el secretari me va acaparar perquè ja escomençava jo a dominar la màquina [d'escriure] amb 12, 13, 14 anys...

Vicent Bamboí.- Jo recorde anècdotes de xiquet; pues claro, vivia de les propinetes que me donaven: venia un advocat i jo li obria la porta i després l'acompanyava, si hi havia de fer algun recaó pues el feies, te feies agradar i aconseguies l'empatia de la persona, i després donaven una propineta per al xiquet. Sent de 8 anys, 9 anys, 10 anys... i ho agràies d'alguna manera.

*

-Imagine que des de molt joveneta a treballar.

Tere 'la Cota'.- A treballar, sí. I al camp jo he anat totes les dies del any, totes les dies. I quan arribava a casa... Ma mare li agradava molt llegir i se ficava a llegir i me feia "Teresita, fes el sopar -Ui, cague'n ja, esta dona", i jo allà al fondo feia... Després que m'ha ensenyat lo que jo sé li tinc que... pues a fer el sopar i ma mare llegint, *tequetec, tequetec, tequetec*. Li encisava llegir. I ja te dic, tot lo que... Detalls d'ixos n'hi haven una tira.

-Vosté era la major.

Tere 'la Cota'.- Jo sóc la major.

-Entonces s'havia de fer càrrec tamé m'imagina.

Tere 'la Cota'.- Càrrec, càrrec. Perquè va morir... Mon pare tenia 52 anys i ma mare 48.

Tere 'la Cota'.- Sí! Treballant, treballant, totes les dies anava llogà a un puesto o a l'atre. A traure cacau, a no sé què, a rascar blat... a no sé què...

-Al camp treballava.

Tere 'la Cota'.- Sí, ui, al camp. Perquè vaig anar a dependre a l'almacén i me va llamar molt l'atenció. Anèem debades a dependre, jo no tenia... Què tindria?, 13 anys. Els 14 no els tindria. I anem a dependre a l'almacén. Arribem a l'almacén, me se fica l'encarregà davant de mi. Mentre me van donar Clementina sense dir-me com ni de quina manera enseguida la vaig encaixar la caixa i vaig seguir encaixant, però va i me dóna una pa Nàvel que jo cabia dins de la caixa.

-Ja, ixes caixes grans, "americanes" que dien...

Tere 'la Cota'.- I me fique a encaixar-la i la vaig encaixar. I la encarregà ve cara mi i me diu "ixa caixa no és bona, està baixeta!" i jo vaig i li dic... "Pues... -Desfe-la". Jo vaig i la desfaig la caixa i la torne a fer i fique una tongà més i me diu "ixa està alta!" I vaig jo i li dic, "escolte, per favor, vinga i diga'm com se fa" **[45 min.]**. I... "au! A dinar, ja vindreu a la vesprà". I mos va enviar a totes. Jo arribe a casa i li dic a ma mare "jo ja no torne a l'almacén, mare".

*

-Se jugava a moltes coses sense joguets i sense res.

Rosa Catalá.- No, tenia una germaneta que se llevava dos anys amb mi i jo me l'enduia a la xiqueta i si veia xiquets juant jo m'aparava i juava tamé.

Maruja Tortes.- Jo a les boletes com no guanyava... les perdia.

Rosa Catalá.- Jo a la meua germana Maria Teresa l'assentava al brancalet i estava mirant i jo juava a les boletes tamé.

Susana Tusón (filla de Maruja).- Claro. Eren xiquetes que tenien que assumir tamé el cuidao dels germans menuts. I al final se n'anaven i se ficaven elles a juar tamé.

Rosa Catalá.- Com no podia cuidar la meua Carmen, com la meua Carmen estudiava o no alçava el cap del d'això... "Rosita que és més corredora". Ací està Rosita.

Rosa Catalá.- De profit, mira. A Solita un bolillero, a mi quan ja era fadrina una màquina de bordar [risses], pa treballar. La qüestió és tindre-mos en casa i que no isquérem, ben dominaes per les mares. Però mosatros totes pagaes, Carmen havia estudiat i Maria Teresa li vaig ensenyar jo a bordar i va continuar bordant. I ma mare si estàvem parlant dalt feia "ixes màquines no se senten!" [risses].

Maruja Tortes.- Què control!

Rosa Catalá.- Aixina és que no podies parar.

-Mare meua!

Rosa Catalá.- Jo als 10 anys, em van traure d'escola i em van posar de passejaora de les meues germanes.

Maruja Tortes.- Tot en casa.

Rosa Catalá.- Als 14 o 15 vaig anar a l'acadèmia Almi a dependre una miqueta perquè ma mare dia "esta xiqueta, pobreta", però de vesprà quan ella ja estava disponible jo a l'acadèmia Almi. Vaig dependre comptabilitat i m'ha aprofitat molt, perquè no he quebrat encara [risses]. He passat comptes, m'he gastat hasta a on he aplegat i d'això. Ma mare dia "si tens un duro gasta quatre pessetes i sempre te'n quedara una". I jo l'he creguda i encà me'n queden, gràcies a Déu [risses].

*

-Bueno, vosté va estudiar...

María Rosa Alagarda.- Jo, ara voràs... Tu voldràs que te done una miqueta d'idea de com va ser entrar jo tan jove, veritat? Pues va resultar que jo he anat a l'escola, que m'agradava molt, traïa les cosetes que se feien en l'ensenyança primària i anava molt bé. I en tot això en l'ajuntament, que era nou... vaig entrar en l'ajuntament en l'any 1949. El dia 1 de julio vaig pendre possessió. Pues jo et diré: se van publicar les basses que eren pa les places, perquè la plaça de... vaig entrar de telefonista. De telefonista. I se va publicar les basses de la plaça ixa pa posar-la en actiu ja i fija, perquè l'ocupava un xic d'ací de Nules tamé. A la plaça mos vàem presentar tres: el que la ocupava, que te dic el nom: Pascual Mezquita, i un atre xic que li diuen [Vicente Bamboí](#), que a lo millor els coneixeu que són xics notables tamé. Bueno, el u crec que ja no està. I jo: mos vàem presentar els tres. Pues mos vaen fer unes basses, que vàem estar estudiant-mos-ho un poc, els tres iguals, i después tamé mos va vindre un senyor de la telefònica a donar-mos unes instruccions pa manejar la centralilla. I total que vàem fer els exàmens i mos vam esperar a vore els resultats, i vaig eixir jo la... la que m'ho varen donar a mi. Vaig eixir molt contenta com és natural. I no res, en julio, el dia 1 de julio vaig pendre possessió jo. I vaig estar molt a gust perquè ixa edat pues ja te dic, és una edat que entonces una volta complíem els catorze anys les mares en les cases mos donaen faena a les filles conforme fóra: a l'almacén o a lo que fóra. A l'eixir això, i a mi m'agradava les coses de... pues va ser pa mi. I después vaig seguir estudiant jo a la meua manera; anava a una acadèmia ací a Nules, que estava l'acadèmia Fortea que se dia.

-Entonces vosté és funcionària des del principi, des de...

María Rosa Alagarda.- Sí, sí, jo en actiu des dels catorze anys, sí. Vaig entrar en propietat ja.

-Moltes dones no n'hi havien.

María Rosa Alagarda.- No, en l'ajuntament no.

-En l'ajuntament ni en casi cap puesto.

María Rosa Alagarda.- No crec jo que en Nules... Les mestres, es que solien fer més Magisteri les xiques, lo únic que feien. I això.

*

-Entonces vosté prompte prompte a treballar... claro, treballar al camp pa casa i pa qui fóra.

Bautista Peirats.- A treballar al camp no. És que mosatros ací... Ací entonces en totes les cases mos criàvem bous i borregos **[50 min.]**. Además de que els hòmens anaven a guanyar-se el jornal, cavar hort i tot això pues mos criàvem bous i borregos. Mos els donaven fiats, hi havia un home que se dedicava a fiar els bous. I mos donava sense cap perra i quan veníem el bou después de criat pagàvem el bou i teníem unes ganàncies. I entonces mon pare mos despertava de xicotets antes d'anar a escola i ell mos ajudava "mone i farem recapte pals bous" que entonces teníem... o borregos. Entonces se criaven molts animals. I en después anàvem a escola, sí. Però vam anar hasta 14 o 15 anys i avant. No vam tindre això que entonces no s'estilava el certificat escolar i tot això, això no ho féen.

*

Amparo Ibáñez.- I després això: les xicotetes de la Clementina teníem maquinetes que hi havien tres xiquetes amb bossetes. De a quilo. I teníem uns pesos com si fóra de tenda, que eren uns pesos ja aposta per a fer la clementina. I venien en les línies que teníem de corretja i caïen a les basses, i les xiquetes agarraven les taronges i pesaven, i quan tenien el quilo, clec!, i la que estava baix tec!, amb la màquina tancava la bosseta. Feien la bosseta. I això és lo que jo vaig anar a fer...

*

Guerra: bombardejos, evacuacions...

Atenció: Els apartats de guerra i postguerra són una xicoteta selecció. La versió completa pot consultar-se a la publicació [Testimonis de la Guerra Civil a Nules i Mascarell](#) (2021).

*

-Bueno, vosté mos dia que no se'n van anar a cap puesto.

Pepe Mitger.- No, mosatros estàvem en la Mar. Al poble no n'hi havia ningú. Al poble quan... al haver tant de bombardeo i tanta canonà, pues ja te n'anaves al camp, diguem-ho aixina. Mosatros estàvem en la Mar perquè... tu veus ara conforme està, pues entonces només n'hi havia unes quantes casetes davant, darrere no n'hi havia res.

*

Luis Verdú.- Entonces vam tindre que fugir, digam, a un motor de reg que hi ha ahí a les afores i ahí passàem la vida. Veníem ací i tal, però a poqueta nit casi sempre venia la Pava i ametrallava la carretera... En fi, feia por. La guerra mos va destruir.

*

Ramón Capella.- Jo, en l'escola vaig dependre... a muntó, la veritat, a muntó. I entonces el mestre me va dir: "tu tens que estudiar". I jo vaig dir... pues bé. Bueno, antes va vindre la guerra, i quan va vindre la guerra mosatros mos n'anàrem del poble. I mos ficàrem en una casa de camp que era d'un amic de mon pare. I entonces allí aquella casa de camp era, com si diguérem, a mitan del poble i a l'atra punta estava el frente. Entonces érem jovenets i els soldats venien i feien: "els xiquets que no isquen de casa hui, (estàvem en un hort) que hui hi haurà tiroteo". I mosatros no eixíem de casa. I de tant en tant ens duien... , feien: "mira, això és menjar per als xiquets". Érem 3 ó 4 xiquets i ens duien menjar perquè menjàrem també.

-Vosté seria un xiquelo, tindria 14 anys quan va arribar ací el front.

Ramón Capella.- Jo 12, quan va vindre la guerra, 12.

-Però quan va arribar ací el front...

Ramón Capella.- Sí. Quan va arribar ací el front sí, uns 14. Érem 2 ó 3 xiquets i mos duien de tot, comprén? I después ací, en el poble varen passar moltes coses...

*

Antonio Ràfels.- Quan van començar a bombardejar i ja no podíem viure en la Mar mo'n vam anar en un camió de l'obra del Canal, mo'n vam fugir pac a València i vam estar en València unes dies i después a Vilanova de Castelló [55 min.].

*

Vicent Oliver.- Morts, alambraes, bombes... se n'han mort a muntó, i jo no m'ha mort no sé com. Pues no he jugat jo amb els mosquetons, que sabia carrega-los i tot! Ametrallaores, morters, mosquetons, eu!, hi havia de tot. I fam! I anar a parar la cassola, anar a parar el ranxo als soldats, que eren de Franco, s'havia acabat la guerra. Eh? I te donaen, pobrets, s'ho llevaen de la boca pa donà-t'ho. Tamé he anat, tamé he anat!

*

Fina Darás.- En la guerra primer mos amagàvem en un refúgio que tenia entrà però eixida no en tenia. Estava ací al convent i ahí tenia que eixir a l'atre carrer però no estava acabat de fer. Entonces mon pare va dir, com a on bombardegen és al poble mo n'anem al camp. I mo'n vam anar al camp. Però una vegà entren dos avions... esta casa que estàem mosatros estava vora Torrent, un barranc que es diu Torrent. Bueno, pues entren dos avions en combat, i el canyar... mosatros estàem gitats dins de la regaora, i del canyar que hi havia vora barranc mos vaen caure totes les canyes damunt. Ens ametrallaven... entren dos en combat, ametrallen allí i mos cauen totes les canyes damunt.

*

Xaro Mezquita (filla).- I xiquets que duien que no... que els duien adoptats o per a que els cuidaren...

Josep Mezquita.- Però ixos no varen vindre entonces.

-No, clar, més cara ací.

Josep Mezquita.- Varen vindre en plena guerra, que n'hi haven trens que venien pac ací i l'ajuntament estava en contacte...

Xaro Mezquita (filla).- Agarrava crios?

Josep Mezquita.- Sí, xiquets com jo, de 6 o 7 anys. "En Castelló ne volem tants", i el tren se n'anava pac allà i quan se buidava el tren tardaven...

Xaro Mezquita (filla).- Però ixos después els tornaven o era que ja eren huérfanos i no tenien a on anar?

Josep Mezquita.- No, no... Sí, els tornaven quan es va acabar la guerra.

Xaro Mezquita (filla).- Els van cuidar mentrestant.

Josep Mezquita.- El que volia anar, perquè com varen fer tres anys de guerra, pues se varen quedar.

-Clar, vosté recordarà la guerra... amb l'edat que té seria molt xicotet.

Josep Mezquita.- Molt xicotet. Quan se va escomençar la guerra jo tenia 5 anys... i 6, 7 i 8; i mos vàrem tindre que anar. Mosatros estàvem a la Mar que només estava la primera caseta feta d'això.

Xaro Mezquita (filla).- La primera línia.

*

Vicente el Rutllo.- Pues jo me'n recorde algo de les Alqueries, que vaig pendre allí la comunió i he tingut... mosatros érem tres germans i vam pendre la comunió amb el mateix trage.

-Eu, clar, clar, ja m'ho pense.

Vicente el Rutllo.- Me vaig ficar el trage de la comunió i com la guerra s'havia acabat i no tenia a ningú, ni dinés ni cap perra "ui, ixe qui és, ixe qui és, ixe qui és?" I jo li vaig dir "el Rutllo. -Ui, el Rutllo, el Rutllo... ah, sí". Els sonava el apodo.

Javier Molés (fill de Vicente el Rutllo).- Ell sempre me dia "mosatros en guerra, t'auelo com era llauraor sembrava i sempre teníem algo que dur-mos a la boca" o "mosatros no hem patit fam perquè t'auela tenia dos cabres" o igual me conta "t'auela? T'auela en guerra feia pa i ficava de tot menos farina". "Feia una rajola, que la feia una vegà a la setmana, me donava un troç" i diu "quan me feien mal les barres ja no tenia més fam".

*

Sergio Salueña.- Mira, yo en la Casa de Niños en Rusia. Mira, cuando éramos chavales... bueno, ya teníamos 16 años. Aquí está toda la historia nuestra. Nuestros educadores, maestros... Balbina, Celso, Olimpia... Y aquí está mi madre... Y aquí está mi padre. Y mira, esto era el documento mío cuando yo llegué a Rusia, el 1 de julio del 38. Aquí pone 5, pero tenía 6 años. Y esta es la casa de [Pushkin](#). Yo todos los años voy para allá en coche y me paro en esta casa **[60 min.]**. Me hice un amigo, que está viviendo en esa casa. Y dice "yo estaba buscando... yo sabía que aquí vivían españoles antes de la guerra, los niños españoles", y se encontró uno.

Sergio Salueña.- A mí en 1938, como bombardeaban en España y morían los niños, decidieron sacar a más de 30.000 niños españoles, unos a México, otros... A nosotros, como mi padre era piloto y él estuvo un año en Rusia... En el año 37 empezaron a mandar a los niños. A los hijos de los pilotos los mandaron en la última expedición, que fue en el año 38. Ésa fue la única en ese año, y a nosotros nos mandaron a Francia y allá en el puerto de Havre, me parece que se llama Havre, francés, estaba esperando el barco ruso, que se llamaba [Maria Ulianova](#), era la hermana de Lenin! Y entonces ahí, en Pushkin llegamos el año 38. Y el año 41 empezó la guerra con Alemania. Y como está cerca de la frontera, a los niños españoles decidieron evacuarlos, porque no sé si ustedes saben que 900 días San Petersburgo, bueno Leningrado, estuvo rodeado por los alemanes y no se entregaron, se murió más de un millón y medio de hambre y eso, pero no pudieron ocupar San Petersburgo. Hitler decía que la ciudad de Lenin hay que cogerla y arrasarla y eso, entonces a nosotros nada más que empezó la guerra nos montaron en un tren y para los Urales, para allá. Estuvimos como un mes en el tren, yendo para allá, porque en el ferrocarril a veces hay sólo una vía, y venían los trenes con el ejército, tanques, con todo, de frente. Entonces nosotros íbamos cuando teníamos un eso... se liberaba la línea, 200 quilómetros... dormíamos y vivíamos en el tren.

*

Solita 'la Bordaora'. - Perquè mosatros del poble mo'n vam anar ahí a la Sort que dien, que és pel camí este de la Mar, tot recte a la casa del Registrador que diuen, pues una finca al costat, unes ties meues que els dien les de Montagut, ahí tenien una caseta. I ahí mo'n vam anar tots. I m'auela, la mare de ma mare, estava sordeta, i ma mare... i mosatros mo'n vam vindre, però tot a peu, perquè els dos tios meus se'ls havien endut al frente a on fóra, que no sabíem a on estaven ni sabíem res. I com m'auela estava tan sorda, pobreta, pues com venien els avions, l'aviació i bombardejava i feia tantes maleses, mo'n vam anar pel camí la Mar, m'auela i jo. I ma mare me diu: "Tu quan aneu pel camí, filla, si sents... o siga, si sents que toca... -tocava la sirena o no sé què tocava, avisava que venien els avions- fique-vos dins d'un hort, no aneu pel camí", me dia ma mare, perquè m'auela no ho sentia. Jo me duia de la maneta, m'auela me duia de la maneta les dos cara ací a la Sort. I va vindre l'aviació, i jo faig: "Uela, que ve l'aviació", i enseguida m'auela mos vam ficar les dos baix d'un arbre en un hort, mos vam ficar allí dins, fora de la carretera, perquè ma mare mos va dir que mos apartàrem de la carretera. Ma mare se va quedar en casa arreplegant tot lo que va poder: matalaps al coll, ma mare pobreta des de casa ahí a la Sort. Un matalap de matrimoni, pa poder-mos gitar. Vam patir a muntó. I ahí ja vam fer cap ahí mosatros.

Solita 'la Bordaora'. - Quan estàvem ahí a la Sort per la nit venia la Pava. És que la Pava jo estic mirant-la. Jo estic mirant-la! Amb dos llums al... totototototot... **[65 min.]**. No era molt gran, no era molt gran. Venia totes les nits d'allà pac allà [*nord a sud*]. Jo no sé a on aniria; haguera pogut estar-se en casa, no? Que haguera segut millor pa tots, que no bombardejara ni que fera res, que mos haguera dixat tranquils a tots.

Solita 'la Bordaora'. - I ahí estàvem, ja dic, en la casa del Registrador. I ahí ho havien agarrat... serien els atres, jo no sé els que eren... era u amb unes botes per ahí i en una gorra plana, un tio d'ixos... Sí, escolta... I estàvem els dos xiquets, fixa't quina... ell amb 9 anys i jo ja veus els que tenia, i estàvem ahí amb ells, i claro estàvem juant, jo engrunsant-me en la mecedoreta que tenia, i ve el de les botes i diu que mo'n tenim que anar d'allí pa... Que fora d'ahí, que ahí mos teníem que evacuar, que mo n'anàrem a la mar o que mo n'anàrem a on vullguérem. I com no mos menejàvem, mosatros ahí estàvem, pues va tornar un atre dia i va dir: "Si mañana a esta hora no se han marchado, cojo al niño y a la niña y me los llevo". Com vam pegar a fugir! Ai, com vam pegar a fugir! Jo dic, però com podria ser que foren tan... mosatros quin mal fèiem, dos xiquets? Però... i vam tindre que anar-mo'n però tots. I entonces vam vindre ací a la Mar. I ho recorde perfectament. Ací a la mar n'hi havia un refúgio, però jo no sé a on estava, això sí que no ho sé. Un dia vam estar tot el dia senceret el refúgio ple de gent tirant-se tirs, uns pac ací i uns pac allà. En una calor, en l'arena, baix de l'arena! Una calor! Va vindre un soldat, un jovenet, que era... que ma mare diu que si tindria 17 ó 18 anys, pobret...

-La "quinta el biberón" tenien 17 ó 18 anys.

Solita 'la Bordaora'. - I van anar ahí, tres o quatre, i va entrar el xiquet. I el xiquet diu que no havia menjat en tot el dia... i totes ixes coses... I ma mare li va donar ous i un tros de pa, no teníem res, i li ho va donar, i ell ve -mare, aquell xiquet què agrait!- i el xiquet li va dir a ma mare que anaven a minar el campanar de la iglésia de Nules. I van

vindre uns altres companyeros i el van cridar al xiquet i li van dir que se n'anaren, que estaven atacant o no sé quina cosa li van dir. I ell li va dir que anaven a tirar... "Van a tirar-los la Iglesia, van a minar-la y van a tirar-la". I el xiquet se'n va i ma mare, que ma mare era una dona que si l'hagueres coneguda, valenta com ella assoles, treballaora com tu no tens idea. Però valenta, valenta, valenta. I ma mare què fa? Se'n puja dalt d'una cadira, com el xiquet... per dalt de la pareteta de... Com el xiquet li va dir que anaven a minar-la, si minen una cosa va amunt tot. Efectivament, al cap de 10 minuts la iglésia de Nules va anar a pique, que era una iglésia de veritat una maravilla. El campanar va anar diu que tot senceret amunt, i després va caure tot.

*

Vicent Bamboí.- I entonces vàrem estar evacuats. En una primera època tinguérem l'evacuació ací en la platja, ací estiguérem uns mesos. I d'ací se n'anàrem a Borriol, de Borriol a Almassora i després ja les incursions que se feien mentres per vigilar el patrimoni que hi havia.

*

Tere 'la Cota'.- De la guerra me'n recorde molt poc. Només me'n recorde que la casa quan vàrem vindre -que mo'n vàrem anar-, quan vàrem vindre la casa l'havien assolat. No teníem res dins de casa i mon pare com era pescador se'n va vindre a la Mar. Diu, allí no passarem fam hasta que arregle les terres. I aixina ho vam fer. Vam vindre a la Mar i mon pare anava, pegava una ratllà, traïa peix... "veges el dinar". Per la nit una joca amb pardalets [risses]. Coses d'ixes i avant. I fam no en vam passar, al contrari, venien moltíssima gent de Nules "Vicent, venim a vore si mos fa dinar la teua dona. -Sí, home, sí, no hem de fer!"

-Què bona gent.

Tere 'la Cota'.- Per això vull dir-te jo que no... de la guerra guerra me'n recorde de detalls...

-Home, clar, vosté seria molt xicoteta, amb 4 anyets.

Tere 'la Cota'.- Però no me'n recorde molt. Me'n recorde quan vam vindre ací a la Mar, que no teníem res, la casa estava buida. Anàrem a replegar cadires de vora mar. Tres cadires i una taula i avant. Ho vam replegar de vora mar i aixina estàem.

-I era esta caseta?

Tere 'la Cota'.- No. Vivíem allà a la Gola **[70 min.]**.

*

Isabel Gavaldá.- Jo vaig nàixer en Nules, en el any 36. Allí, quan venia la Pava, que era l'avioneta que d'això, que descarregava les d'això, pues enseguida "tots al refúgio!", a mi m'agarraven al braç, jo era encara xicoteta. Baixàvem al refúgio que donava al pou, que m'auelo havia fet i allí tamé s'instal·laven alguns soldats. Me'n recorde que en hi havia un gallego i un català que se disputaven la meua simpatia perquè jo era xicoteta. I me feia el gallego: "Isabelita, viens al bon Magí i jo te donaré una pesseta. Yo te daré una peseta". "Dis-li que Magí te'n dóna dues". I bueno, i després...

-I vostè se'n recorda d'això!

Isabel Gavaldá.- Me'n recorde! Era xicoteta, n'hi han coses que no s'olviden!

-Vosté tindria 3 anyets... com a molt.

Isabel Gavaldá.- 3 anyets tot lo més...

-Tot lo més, tot lo més. Què barbaritat!

*

Bautista Peirats.- I quan a la guerra, que mos va tocar anar-mo'n del poble de Nules... Vaig nèixer quan van tirar les primeres bombes en la estació de Nules. I ma mare partera i jo xicotet mo'n vam anar per les marjals. Fugir de les poblacions que era a on venien els avions i tiraven bombes i això, pues mosatros vam estar... I me van batejar en Borriana quan se va acabar la guerra. Ja tirava jo caramelos, ja era... tenia 3 anys.

*

Postguerra

Luis Verdú.- I después vam traslladar al Cabanyal a mon pare, però mosatros estàvem ací. La meua germana i jo estàvem ací amb els tíos, els auelos ja havien faltat. I què més? La guerra... pues se va acabar la guerra i ple de polls i sarna. Mal minjats, que teníem que anar al costat de casa, digam, estava la cuina que van vindre molts militars a replegar el armament. I teníem que anar ahí a les sobres pa poder minjar. Entonces estava mal. Pa no n'hi hava. Si n'hi hava era pa'ls que tenien perres, això sí. Saps? Què feien? Feien pa de corfa de taronja; això diem "llongos". I això no valia res. Si compràem una fogassa de pa teníem que repartir-la i els pares mo'n donaven per baix la taula pa que no ho veren... Sap? Minjar, sí, moniatos. Molt de moniato.

*

Carmen Canós.- Nules se va quedar molt malament.

-I què van fer? A on vivien? Vivien a...?

Carmen Villalonga (filla).- En Borriana?

-En Borriana? ...els anys següents?

Carmen Canós.- Uns van pegar pac a València, i atres se van quedar buscant... a les Alqueries de Borriana... A on van poder allotjar-se tots.

Carmen Canós.- M'auela era...

Carmen Villalonga (filla).- De les Pissanes.

Carmen Canós.- Rosa Tel San Julián. La mare d'ella era "de la casa" que dien, que entonces quan traïen una xiqueta "de la casa" els donaven el nom de la casa. Perquè en casa dels meus sogres, allí en la Serratella, dos germanes... l'auelo no sé com... aquell se va traure dos xiquetes "de la casa". La una la tia Antonia i l'atra la tia Teresa.

Carmen Villalonga (filla).- Elles duïen el apellido dels pares.

Carmen Canós.- Eso es.

Carmen Villalonga (filla).- Dels pares d'elles que después de la guerra les van deixar en adopció i el meu bisabuelo és el que les va traure.

*

Xaro Mezquita (filla).- I quan vau tornar què vau fer? Tot a terra, estava.

Josep Mezquita.- Tot a terra! Tot a terra...Mosatros vàrem anar a viure a casa Domingo Gallart, l'auelo del que està en la Ford...

Xaro Mezquita (filla).- Enrique Solá...?

Josep Mezquita.- No, l'atre...

Xaro Mezquita (filla).- José el Gordo?

Josep Mezquita.- Sí.

Xaro Mezquita (filla).- Àngel?

Josep Mezquita.- Sí.

Xaro Mezquita (filla).- A on vos dixaven viure, no?

Josep Mezquita.- Sí.

Xaro Mezquita (filla).- No hi havia cap casa dreta **[75 min.]**.

Josep Mezquita.- I les portes, que se les varen endur pa fer fortificacions ací baix...

Xaro Mezquita (filla).- ...i els bordillos.

Josep Mezquita.- ...les mantes, una manta... una manta i entonces...

Xaro Mezquita (filla).- Les portes del carrer.

Josep Mezquita.- Les portes del carrer eren mantes.

Xaro Mezquita (filla).- A on quedaven parets pa penjar les mantes. Si no... no.

-Això tardaria, no?, en reconstruir-se tot, netejar-ho...

Josep Mezquita.- Varen tardar, que me pareix que eren tres o quatre anys en desescombrar. Com no n'hi havien camions...

Xaro Mezquita (filla).- Tot a mà?

Josep Mezquita.- Tot a mà, no: amb burros i amb carros.

Xaro Mezquita (filla).- Això sense contar que hi haurien explosions, encara.

Josep Mezquita.- Claro! Sí.

Xaro Mezquita (filla).- Al jugar els crios i tot

*

I ací estes cases es van tombar tamé, en guerra?

Carmen Catalá.- No, esta no!

María Teresa Catalá (germana).- Però tenia ahí al quarto un projectil, que el cul el tenim ahí, de metal. El projectil, el metal.

Carmen Catalá.- Ah, vaja! La primera nit que vam vindre de Villarreal no sé d'a on va traure mon pare un matalap. No teníem mobles ni res. I va tirar el matalap en terra i ahí vam dormir els quatre. Bueno, mon pare no degue dormir. I a la punta del matalap un projectil clavat al piso. I al dia seguint mon pare se'n va anar al quartel que encà estaen els soldats ací, i els soldats se vaen endur el projectil. Ja no teníem res més.

Carmen Catalá.- Después li feia: "pare, no tinc res: m'han llevat la cuna, m'han llevat hasta la nina", que estic retratà amb una nina aixina de gran perquè a nadal duien juguets tamé. Ací n'hi havia de tot. "No tinc ni la nina". I mon pare diu: "filla, hem tingut molta sort. Diu, estem tots junts, i no mos han tirat la casa", perquè la casa la va comprar pa casar-se. Diu "i no mos han tirat la casa". I havíem tingut sort. Amb un projectil que teníem i me dia a mi que havíem tingut sort.

María Teresa Catalá (germana).- Mon pare tenia molta conformació.

Carmen Catalá.- Ui...

*

Javier Molés (fill del Rutllo).- Después la cua del ranxo, com eren xiquets... als soldats, es ficaven a la cua. Els meus tios i ell, ell era el més xicotet. I duien un potet i els soldats els posaven un potet de ranxo. I els meus tios se tornaven a ficar i enseguida "pum" -un carxot-, "tu fora que a tu ja te n'he donat" i a ell com era més xicotet li tornaven a ficar un atre poquet de ranxo. Ixa anècdota me l'ha contat moltes vegades, ixa anècdota del ranxo.

Vicente el Rutllo.- És veritat, sí, sí.

-Anaven molt al ranxo?

Javier Molés (fill).- Totes les dies.

-Tots els dies? Sí?

Vicente el Rutllo.- [Risses]. Claro. No teníem gasto en casa.

-Ja veu, ja veu. Clar.

Vicente el Rutllo.- Això tamé ho he fet jo. Tirar-me... anar-mo'n a nadar allà a lo que diem 'el Toll dels Castelloneros' i jo dic "mo'ne i voreu com passe per baix del pont! - Ah, no te tires, no te tires!", me tirava i eixia per l'atre costat. De tot el camí, a l'atre costat [risses]. Si hem fet coses en esta vida i ara als 91 anys no podem fer res.

*

-Ací les cases llauradores fam no ne passaven, después de guerra...

Solita 'la Bordaora'.- No. Fam no. No podies menjar... a lo millor lo que hagueses volgut menjar no ho podies menjar-ho, però lo que és passar fam jo per lo menos no. No n'he passat, de fam. Els meus tios treballaven, sembraven, ma mare a l'almacén... o siga, que no mos ha faltat de menjar. De menjar no mos ha faltat. Jo no he patit fam; això

que n'hi ha criatura, o n'hi ha dona o n'hi ha... que patien fam, que no tenien... No, jo no.

-I de la Fiscalia i de l'estraperlo, d'això té...?

Solita 'la Bordaora'.- Ui, això de la Fiscalia! Mare, això... jo només recorde que havien de dur... semblaven arròs i n'havien de portar a un puesto que se dia l'arrossera. Els quilos que designaven. Era precis **[80 min.]**. Damunt que els havien treballat... perquè entones l'arròs el clavaen dins de l'aigua, no sé si tu sabràs... Aigua hasta la cintura, pobrets. I segant-lo i fent-lo... I después havies de presentar equis quilos a l'arrossera. De tot lo que tu havies treballat. Donat, eh?, donat. No... No te pagaven. Això sí que me'n recorde, que se duia allí a l'arrossera que dien entones. Però tots, eh?, tot el poble en general.

-Sí, l'arròs, el blat... Hi havien algunes coses que eren...

Solita 'la Bordaora'.- Jo del blat no me'n recorde, de l'arròs sí que me'n recorde perquè estava l'arrossera allà a on anava a bordar; allà estava l'arrossera. I entones veia totes les persones de Nules, els quilos segon les fanecaes que tenien anaven a dur-lo a l'arrossera; els quilos que corresponien.

*

Vicent Bamboí.- La postguerra va ser terrible. Home jo la recorde... entones tindria jo 8 o 10 anys, però sé com se vivia en les cases, les costums que hi havia en els pobles, el gran sacrifici que feren... En fi, aixina estigueren hasta que varen passar ben bé 15 o 20 anys que van ser horrorosos. Ara, la gent vivia... no dic miserablement, perquè en fi, tot el món tenia unes xicotetes parcel·les a on se cultivava lo indispensable. I tampoc te senties massa desgraciat perquè tots teníem el mateix nivell de vida [risses]. I els xiquillos pues en fi, despreocupats, després de l'escola te n'anaves a jugar...

*

Isabel Gavaldá.- Recorde que en aquella època, después de la guerra, Nules va quedar destruït i bueno, hi havia un home que es menjava una sardina i se l'enrotllava en un paper de periòdic i totes les dies es xuplava un poquet de pa i un poquet de vi hasta que ja no podia xuclar més i se'n comprava un atra. En ixe plan. És que Nules va sufrir molt, se va quedar destruït. Perquè ahí lo dic "cuyo frente estuvo aquí". Va renàixer com el ave Fènix, dic en la meua d'això perquè... sí. I bueno recorde que después era tot pecat, que Gilda no vaig anar a vore-la perquè estava "3ª con reparos". Ho posaven a la porta de la iglésia: 1ª, 2ª, 3ª... La 3ª ja no podíem, 3ª con reparos ni pensar-ho! És la veritat, sí.

*

Bautista Peirats.- La postguerra va ser molt lletja pa mosatros, vam patir molt. Jo de les primeres sabates, sabates! que he portat va ser als 10 anys quan vaig prendre la comunió. Mosatros... ací venia un home de Vilavella, que en Vilavella era un poble que treballaven molt l'espart. I feien espartenyas. I mon pare anava a Nules, allí als porxes, a la plaça de Nules, que ahí d'un dissabte a un atre encomanaves les espartenyas. Per exemple, este dissabte les encomanaves i al dissabte que ve te'n baixava.

Bautista Peirats.- I tu saps què féem pa que mos se calfaren els peus? Mo n'anàvem a l'escola en una llandeta de brases que agarràvem amb una anseta i mos la ficàvem vaig del banc d'això pa calfar-nos les mans i els peus.

Bautista Peirats.- Encara diuen ara que patixen, dic "ui! patixen!" [risses], mosatros sí que vam patir, mosatros. Perquè la postguerra jo trobe que va ser encara més lletja que la guerra. Jo la guerra com me vaig criar i era menudet no m'he enterat, però de la postguerra sí.

-Claro, fam i coses que no s'havien conegut.

Bautista Peirats.- Fam, fam. I les cases se van quedar sense portes, sense res. Ara, lo únic que n'hi havia era que eren honrats tots. Les cases estaven obertes tot el dia, sense tancar-se amb clau ni res i no entrava ningú a robar res.

*

Tere 'la Cota'.- Aixina estem. Mare, mare... ¡Historias para no dormir! Està clar?

-Sí, sí.

Tere 'la Cota'.- Pues això **[85 min.]**.

*